

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ–Нью-Йорк
2004

АРХІВИ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ XVIII СТОЛІТТЯ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Львівське владичтво як ні одна інша з-поміж решти українських єпархій Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст. створювало величезний масив документації, що збереглася в архівах, рукописних збірках бібліотек і музеїв України та суміжних з нею країн. Ці джерела хронологічно охоплюють 1700–1793 рр., а територіально стосуються всієї історичної Галичини, Південної Волині, а також Поділля та частково Брацлавського й Київського воєводств. Одну з найбільших збірок “уніатики” було виявлено автором у фондах Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Вона дає змогу частково реконструювати видову й тематичну палітру документів, які тривалий час лежали неторкнутими в Кам’янецькому консисторському, численних деканатських і парафіяльних архівах, а також у приватних і публічних колекціях на Поділлі.

Своїми витокami історія музею сягає середини XIX ст., коли на Поділлі було створено Комітет для підготовки “Історико-статистичного опису Подільської єпархії” на чолі з Петром Гліщинським¹. Комітет для підготовки фахових нарисів з минулого подільських церков і парафій потребував досто-

¹ Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1. Див. також: Федоренко С., Частенко Л. До історії написання першого “Історико-статистичного опису Подільської єпархії” // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С. 207–208. 10 квітня 2003 р. внаслідок пожежі, однієї з найбільших гуманітарних катастроф в Україні останніх років, було повністю або частково втрачено десятки тисяч документів з історії Поділля кінця XVIII – початку XX ст. Рішенням Державного комітету архівів України всі уцілілі матеріали цієї установи з Кам’янця-Подільського перевезено в обласний центр до Державного архіву Хмельницької області. З огляду на те, що документи з тих фондів, які використано в даній праці, найвірогідніше, не постраждали, ми вважали за доцільне залишити назву архіву й вихідні дані про фонди та справи незмінними, оскільки їхнє розміщення та впорядкування в Хмельницькому ще не завершено, тому вони недоступні науковцям (загальну інформацію про приблизні втрати Кам’янецького архіву подають: Анотовані реєстри описів фондів Кам’янець-Подільського міського архіву, пошкоджених внаслідок пожежі // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 5–38; Качковський О. Б. До питання укладання анотованих реєстрів описів // Там само. – С. 38–41; Шандра В. С. Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: шляхи реконструкції втрачених фондів // Там само. – С. 42–47).

вірних масових документальних джерел, тому його співробітники зацікавилися матеріалами унійного періоду в історії краю. Як наслідок, у його розпорядження було передано досить цілісний архів Кам'янецької унійної консисторії, що з кінця XVIII ст., після офіційної ліквідації унії в краї, перейшов до Подільської духовної консисторії². Ймовірно, не всі матеріали цього архіву дісталися Православній Церкві. Частина документів, як свідчать джерела, в 90-х роках XVIII ст. була переправлена у Львівський єпархіальний архів³. У 1854 р., під час т. зв. “подільської тривоги”, спровокованої чутками про підготовку Австрією війни проти Росії, унійний архів разом з іншими документами державних і церковних установ Кам'янець-Подільського в супроводі двох співпрацівників православної консисторії було вивезено до Брацлава. Як часто трапляється в подібних випадках, деякі збірки під час переїзду зазнали пошкоджень, окремі ящики виявилися розпломбованими, що не виключало можливості їх пограбування. Втім, уже на початку 1856 р. архів знову повернувся на своє попереднє місце зберігання⁴.

Від цілковитого знищення унійні архіви врятувало розгортання на Поділлі, починаючи з 60-х років XIX ст., церковно-історичних студій, що співпало з науковим становленням едиційної археографії в Україні. Для виправдання російської колоніальної політики на Правобережній Україні влада з допомогою історичних досліджень намагалася заперечити будь-яке позитивне значення Унійної Церкви в житті регіону й науково обґрунтувати свої великодержавні ідеї. З іншого боку, царський уряд намагався скерувати зростаюче зацікавлення місцевої української інтелігенції минулим рідного краю у вигідне для себе русло. За таких обставин у 1865 р. постав Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет⁵, який розробив широку

² Про порятунок унійного архіву та парафіяльне походження частини “уніатики” музео йдеться у спогадах Юхима Сіцінського: “Комітет забрав був з консисторії стародруки і помістив їх в бібліотеці семінарії, бо не було іншого підходячого приміщення. Ті стародруки було зібрано до Консисторії з парафіяльних церков, коли єпархіальне начальство заходилося було нищити рештки унії, і було приказано священикам вислати з церков усі уніятські богослужбові книги, але як мало хто з духовенства розібрався, що уніятське, а що православне, то вислав до Консисторії всі взагалі старі книжки. Так в Консисторії зібрано було значну кількість стародруків” (КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3).

³ Зокрема, в Національному музеї у Львові зберігаються документи канцелярій Городоцького 1717–1791 рр. (Ркл–700), Гусятинського 1740–1788 рр. (Ркл–698), Деражнівського 1740–1781 рр. (Ркл–696), Китайгородського 1730–1776 рр. (Ркл–695), Колодненського 1728–1786 рр. (Ркл–699), Копайгородського 1740–1783 рр. (Ркл–694), Меджибізького 1717–1783 рр. (Ркл–701) та Чорноострівського 1720–1779 рр. (Ркл–693) н-в. Їхню основу складають ерекційні грамоти та презенти.

⁴ *Яворовский Н.* Перевозка архивов и ценного имущества духовного ведомства из г. Каменца в более отдаленные от границы места в 1854 году из опасения войны с Австрией // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Т. 11. – С. 385–386, 390.

⁵ КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 2–3. Діяльності Комітету присвячена низка праць, найважливішими з яких є наступні: *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть. – Хмельницький, 1995. –

програму збору документальних і археологічних пам'яток давнини. Згідно з цією “Програмою”, у числі інших церковно-археографічних пам'яток краєзнавцям рекомендувалося звертати особливу увагу на “уніатику”, та, якщо це було можливим, надсилати оригінали документів до Комітету⁶. Матеріалами Львівської унійної єпархії особливо зацікавилися після 1883 р., коли членами Подільського комітету було вирішено зосередити свою увагу на опрацюванні та публікації джерел з історії Поділля, насамперед церковного походження⁷.

Подальшому збереженню багатой колекції різноманітних архівів Унійної Церкви на Поділлі сприяло утворення у 1890 р. на основі архіву Комітету Давньосховища старожитностей – першого на Поділлі історичного музею⁸. Заслугою його співробітників було не лише археографічне опрацювання та часткова публікація наявних джерел, але й систематичне поповнення фондів музею численними документами, що зберігалися в парафіяльних і деканатських архівах. Заходами членів Подільського єпархіального комітету значна частина цих матеріалів була виявлена та облікована. Так, Юхим Сіцінський (1859–1937)⁹, видатний дослідник Поділля, директор Кам'янець-Подільського давньосховища і редактор “Подільських єпархіальних відомостей” (з 1892 р.), виявив у с. Кацмазові Могилівського повіту книгу візитацій місцевої церкви 1765–1802 рр., а також опис церкви с. Мазники 1762 р., який підготував до друку¹⁰. Інший подільський дослідник – Ананій Длуго-

С. 53; *Земський Ю. С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865–1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997.

⁶ *Земський Ю. С.* Проблема краєзнавства в діяльності Комітету історико-статистичного опису Подільської єпархії // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 204–207; *Кошель О.* Між Церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К.; Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 58–65 (публікація змісту “Програми” мовою оригіналу); *Симашкевич М.* Программа для собирания историко-археологических сведений о Подолии // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1876. – Т. 1. – С. VIII.

⁷ *Земський Ю. С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет... – С. 14.

⁸ Статути цієї громадської організації 1894 і 1903 рр., проект облаштування Давньосховища старожитностей 1889 р. та список членів товариства опублікував Олексій Кошель у своїй праці: *Кошель О.* Між Церквою і наукою... – С. 42–57, 65–68.

⁹ Творчий доробок Ю. Сіцінського проаналізовано в працях: *Баженев Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 349–351; *Винокуров І. С., Корнилов В. В.* Визначний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К., 1991 – С. 93–100; *Крип'якевич І.* П'ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського // Записки НТШ. – 1931. – Т. 150. – С. 217–223; *Паравійчук А. Г.* Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 87–93.

¹⁰ КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп.1. – Спр. 26. – Арк. 4–5зв.; *Сицинский Е.* Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Т. 10. – С. 407.

польський – під час однієї з археографічних експедицій віднайшов у парафіяльному архіві м-ка Гусятина копію генеральної візитації церкви Преображення Господнього, датовану 1760 р.¹¹ А Микола Яворовський виявив протокол візитації однієї з церков м-ка Жванця 1791 р.¹² Інші співробітники Подільського єпархіального комітету також знаходили численні унійні збірки в парафіяльних і деканатських архівах, однак через нерозуміння та консерватизм церковної влади змушені були переважно обмежуватися археографічним описом документів, більшість з яких через незадовільні умови зберігання загинула.

Напередодні Першої світової війни Давньосховище старожитностей сконцентрувало в своїх фондах 7684 речових і писемних пам'яток старовини¹³, втім близько тисячі давніх книг та рукописів, значна частина яких походили з колишніх консисторського, деканатських, парафіяльних і монастирських архівів Унійної Церкви на Поділлі. “Опись архива Под[ольскаго] Цер[ковнаго] Ист[орико]-Арх[еологического] Общ[ества]”, укладена між 1903 і 1914 рр. Юхимом Сіцінським, дає досить повне уявлення про видовий та кількісний склад документів Кам'янецької унійної консисторії, що зберігалися в архіві Давньосховища¹⁴. За видовою ознакою їх можна поділити на дев'ять груп церковних джерел:

1) *Оригінальні візитаційні книги консисторії:*

– книга № Іа (протоколи генеральної візитації церков Кам'янецького н-ва 1758–1759 рр.);

– книга № Ів (протоколи генеральної візитації церков Гусятинського, Плоскирівського, Сатанівського, Солобківського та Червоногородського н-в 1759–1762 рр.);

– книга № ІІІ (протоколи генеральної візитації церков Поділля 1746–1748 рр.);

– книга № V (протоколи генеральної візитації церков Гусятинського, Дунайгородського, Жванецького, Кам'янець-Подільського, Китайгородського, Орининського та Смотрицького н-в Кам'янецького крилосу 1790 р.);

¹¹ Длугопольский А. Историко-статистическое описание местечка Гусятина и церквей его // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1876. – Т. 1. – С. 224.

¹² Там само. — С. 138.

¹³ Баженов Л. В. Историчне краєзнавство... – С. 69. Частковий опис збірок музею видано у працях: Беленький Т. И. Опись церковно-богослужебных книг, принадлежащих Комитету для историко-статистического описания Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости – 1876. – № 9. – С. 71–80; № 10. – С. 81–89; Сецинский Е. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1909. – Т. 2: Опись предметов старины.

¹⁴ КПМДА. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–5, 16–17зв., 22, 23зв. Перелік частини документів архіву Кам'янецької консисторії див.: Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1889. – Вып. 4: Церковно-приходские документы. – С. 28, 46–48.

– книга № VI (протоколи генеральної візитації церков Городоцького, Зіньківського, Миколаївського, Проскурівського, Сатанівського та Солобківського н-в Кам'янецького крилосу 1790 р.);

– книга № VII (протоколи генеральної візитації церков Кам'янецького крилосу 1739–1741 рр.);

– книга № IX (протоколи генеральної візитації церков Більчецького, Городоцького, Зіньківського, Китайгородського, Смотрицького та Ягільницького н-в Кам'янецького крилосу 1759–1762 рр.);

– книга № XVI (протоколи генеральної візитації церков Барського н-ва Барського крилосу 1771–1772 рр.).

2) *Візитаційні книги деканатських архівів:*

– книга № II (протоколи деканських візитацій Кам'янецького н-ва 1781–1784 рр.).

3) *Візитаційні збірники:*

– візитаційний збірник № XX (фрагменти протоколів деканських візитацій церков Кам'янець-Подільського (1768 р.) та Китайгородського (1785 р.) н-в);

– візитаційний збірник № XXI (копії генеральних візитацій окремих церков Поділля XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXII (копії генеральних візитацій 16 церков Кам'янець-Подільського повіту XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXIII (копії генеральних візитацій 9 церков Летичівського повіту XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXIV (копії генеральних візитацій окремих церков Поділля XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXV (копії генеральних візитацій 7 церков Проскурівського повіту XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXVI (копії генеральних візитацій 21 церкви Проскурівського повіту XVIII ст.).

4) *Актові книги Кам'янецької унійної консисторії:*

– книга декретів № XXVII за 1732–1738 рр. (фрагмент);

– книга декретів № XXVIII за 1732–1738 рр. (фрагмент);

– книга декретів № XXIX за 1738–1741 рр. (давній № А);

– книга декретів № XXX за 1741–1747 рр. (давній № В);

– книга декретів № XXXI за 1747–1750 рр. (давній № Д);

– книга декретів № XXXIа за 1751–1754 рр. (давній № Г);

– книга декретів № XXXII за 1756, 1761–1762, 1765–1767, 1769, 1772, 1775, 1779, 1781–1782, 1785 і 1791 рр. (фрагменти копій окремих декретів);

– книга Acta Litigiosa et Gratiarum № XXXIII за 1773–1777 рр.;

– книга Acta Gratiarum № XXXIV за 1777–1788 рр.

5) *Інші документи архіву Кам'янецької унійної консисторії:*

- книга бенефіцій № XLVII за 1751–1763 рр. (давній № Н);
- збірник ерекційних грамот і презент № XLVIII за XVIII ст. (давній № О);
- збірник ерекційних грамот і презент № XLIX за XVIII ст. (давній № П);
- збірник ерекційних грамот і презент № L за XVIII ст. (давній № Л);
- збірник грамот рукоположення № LI за XVIII ст.

6) *Документи василіянських монастирів:*

- збірник матеріалів Шаргородського та інших монастирів № LII (б/д);
- збірник матеріалів Святотроїцького монастиря в Кам'янці-Подільському № LIII (б/д);
- збірник матеріалів Сатанівського монастиря № LV (б/д);
- збірник матеріалів Барського монастиря № LVI (б/д).

7) *Матеріали церковної статистики:*

- збірка № LXIV (реєстри парафіян церков Кам'янець-Подільського н-ва 1766 р.);
- сумарій № LXXIX церков і бенефіцій Кам'янецького крилосу 1790 р., укладений на основі матеріалів генеральної візитації того самого року (“Conscriptio generalis beneficiorum curatorum aliq[ue] ecclesiarum parochialium in iisdem sitarum Officii G[e]n[er]a[li]s Camenecen[sis] Podoliae”).

8) *Листування:*

- № LXXX (донесення (“Рапорт”) Кам'янецької консисторії російському губернаторові. 1793 р.).

9) *Метричні книги:*

- метрика вінчаних парафії с. Яришова 1740–1767 рр. (№ CXV);
- метрика парафії с. Божиківців 1743–1759 рр. (№ CXIII);
- метрика парафії с. Калачківців 1735–1816 рр. (№ CXVII);
- метрика парафії с. Колоденків 1747–1774 рр. (№ CXII);
- метрика парафії с. Медвежанків 1760–1790 рр. (№ CLXXVII);
- метрика парафії с. Мовчанів 1737–1787 рр. (№ CLXXIV).

З ліквідацією в 1920 р. Подільського церковно-археологічного товариства фонди Давньохранилища зазнали суттєвих втрат, переважно внаслідок пограбувань і нецільового використання приміщень¹⁵. Розкрадання документальних і речових пам'яток припинилося лише зі створенням на базі Давньосховища Губерніального регіонального музею, реорганізованого 1924 р. у Кам'янець-Подільський окружний історичний музей. Частина врятованих

¹⁵ Втрати документальних збірок Кам'янця-Подільського під час воєнних лихоліть 1917–1920 рр. та в перші роки радянської влади на Поділлі досліджено у статті: *Борисевич С.* Історія Державного архіву Хмельницької області // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – № 2. – С. 76–77, 83.

документів і надалі продовжувала використовуватися з науковою метою. “Архів при музею невеликий. Тут є ті арх[івні] матеріали, що служили підставою для праці по історії Поділля”, – згадував у своїх спогадах Ю. Сіцінський¹⁶. Не зважаючи на відчутні втрати воєнного періоду, на середину 1920-х рр. колекція “при іст[орико]-арх[еологічному] музеї” налічувала 309 “доісторичних та історичних предметів”, 138 “рукописних книг”, 1034 “стародруки” та “ріжних архивних “дел” та папер[ів], що по[ступили] з установ та від приватних осіб”. Однак, що примітно, музей і надалі не мав докладного інвентарного опису своїх фондів. У 1930 р. частину рукописних фондів було передано до Центральної наукової бібліотеки в Києві¹⁷. Під час Другої світової війни музей знову позбувся значної частини своїх колекцій. Очевидно, саме тоді було знищено й більшість документів Кам’янецької унійної консисторії. І тільки завдяки самовідданій праці співробітників Кам’янець-Подільського музею протягом 60–80-х років деякі документи консисторії вдалося повернути у його фонди (зокрема, окремі книги надійшли зі сховища місцевого римо-католицького кафедрального костелу)¹⁸. Тому досі документи Кам’янецького унійного архіву в складі рукописної збірки КПДІМЗ українськими науковцями практично не використовуються¹⁹.

¹⁶ КПМДА. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 40зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 48–48зв.; Сіцінський Ю. Й. Наукова робота в Кам’янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914–1924 рр.) // Україна. – 1926. – № 1 (16). – С. 172–177; Kennedy Grimsted P. Archives and Manuscript Depositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – Princeton (New Jersey), 1988. – Pt. 1: General Bibliography and Institutional Directory. – P. 736–738.

¹⁸ Див. картотеку фондів Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – КПДІМЗ). Про розвиток музею в соціалістичний період можна довідатися із популярного нариса: Хотюн Г. М. Кам’янець-Подільський історичний музей-заповідник. Путівник. – Львів, 1982.

¹⁹ Докладніший аналіз цієї збірки представлено в статті: Скоцилас І. Документи Кам’янецької унійської консисторії XVIII ст. у фондах Кам’янець-Подільського музею-заповідника // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995–1997 рр. – С. 333–342.